

Ussama Makdisi ve “Osmanlı Oryantalizmi”

Osmanlı'nın varlığına şehadet eden dönemler içinde belki de en çok çalışılanı 19. asırdır. Ne var ki, bu döneme ait

bilgi ve yorumların çeşitliliği ve çelişikliği göz önüne alındığında, bu yüzyılın her açıdan uzunca bir süre daha çalışılması gerektiği açıktır. 19. yüzyıla dair çalışmalarda karşılaşılan temel bir zorluk, bu yüzyılın, özellikle de son çeyreğinin içinde yaşadığımız dünya ile bire bir ilişkili oluşudur. Diğer bir ifadeyle, Osmanlı bakıyesi toplumların neredeyse tüm çağdaş sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik yapılarının 19. yüzyılda şekillenmeye başladığı söylenebilir. Bu anlamda mezkûr toplumlar için 19. yüzyıl, tarih olmaktan ziyade bugünün bir parçasıdır. Dolayısıyla çağdaş zihinlerde yer eden korkular, önkabuller, önyargılar ve öfkeler 19. yüzyıla dair yaklaşımları kolaylıkla etkisi altına alabilmektedir.

Ussama Makdisi'nin 2002 Haziranında *American Historical Review* dergisinde yayımlanan ve büyük tartışmalara neden olan “Ottoman Orientalism” (Osmanlı Oryantalizmi)¹ adlı makalesi bu tür bir anakronizmin son örneklerinden birini teşkil eder.

Makdisi'nin makalesine eleştirel ya da tabir caizse psikanalitik bir yaklaşımla, tüm metnin R. B. J. Walker'in “geçiciliğin sabitlenmesi” (*fixation of temporality*) diye tarif ettiği yaygın bir metodolojik yanlış ile kaleme alındığı görülebilir. Zira Makdisi'nin modern ulus-devlet yapısının evrensel ve zaman-üstü bir varlık olduğu yönündeki zımnî ön kabulünün bütün makaleye sindiği kolaylıkla sezilebilmektedir. Daha somut ifadelerle belirtmek gerekirse, Makdisi'nin makalesini okuduktan sonra konuya yabancı bir okuyucunun zihninde Osmanlı'ya dair özellikle şu iki yargı oluşur: Birincisi, Osmanlı İmparatorlu-

¹ *The American Historical Review*, sy. 3 (Haziran 2002), c. 107, s. 768.

ğu'nun tabii yaşam alanı bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin topraklarından ibarettir. Bu coğrafyanın ötesine, özellikle de Arapça konuşan insanların yaşadığı topraklara doğru gerçekleştirilmiş olan her bir metrekare yayılma sunudur, geçicidir, dolayısıyla da gayrimeşrudur. İkincisi, Osmanlı toplumunu teşkil eden ana etnik unsur Türk'tür ve yönetici elit ulus bilincine sahip Türklere oluşur. Osmanlı toplumundaki Türk olmayan unsurlar ya da yönetimdeki Türk olmayan elit arızidir, geçicidir, daha doğrusu normal olandan sapmadır.

Makalede ele alınan mesele ise özetle Osmanlı elitinin 19. yüzyıl modernitesi ile hesaplaşma sürecindeki tavrıdır. Edward W. Said'in geliştirdiği Oryantalizm söylemini çıkış noktası olarak benimseyen Makdisi, bu tavrı Osmanlı Oryantalizmi olarak tanımlar. "Osmanlı Oryantalizmi'nden kastım" diyor Makdisi, "açıktan ya da zımnem Doğu'yu geri kalmışlıkla özdeşleştirirken, Batıyı ilerlemenin adresi olarak telakki eden 19. yüzyıl Osmanlı reformlarının ürettiği karmaşık tavrıdır." Aslına bakılırsa, Makdisi için bu tavrı Osmanlı modernleşmesi olarak bilinen uzun ve sancılı sürecin basit bir bileşeni değil, tam aksine onun alametifarikasıdır.

Makdisi'nin iddiasına göre, Aydınlanma aklının bir ürünü olan ilerlemeci zaman algılamasının içselleştirilmesiyle birlikte Osmanlı elitinde, normatif tanımlamalara paralel olarak, bir de değer yüklü farklılaşmış zaman aralıkları anlayışı gelişti. Bu süreç neticesinde "zillet içerisinde yaşayan Doğulu insan –ki bu imaj imparatorluğun reforme edilmiş modernöncesi kesimleri ile coğrafyalarında tecessüm ediyordu- ile çoğunlukla (ama münhasıran değil) Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici Osmanlı-Türk eliti tarafından temsil edilen modernleşmiş Müslüman insanı arasında bir farklılaşma doğurdu." Bu algılamaya göre, Batılı insan, açıktan ya da zımnem, insanlığın *Medeniyet* (ya da *Kalkınma*) yolunda kat ettiği mesafenin en ileri noktasını temsil etmekteydi. Batılı zihin insanlığı Batılı ve diğerleri şeklinde bir tasnife tabi tutarken, Osmanlı-Türk eliti 'diğerleri' içerisinde ilave bir tasnife daha gitmiş, böylelikle kendisine Batılı nezdinde, Doğulu'ya göre daha mu-teber bir konum elde etmeye çalışmıştır. Bu ikinci tasnif aşamasında Osmanlı-Türk eliti kendi 'öteki'sini inşa etmiş ve ona karşı ontolojik bir üstünlük kurmuştur. Burada ötekini Doğu'nun Doğu'su, yani Müslüman olsun ya da olmasın, Araplar temsil etmekteydi. Dolayısıyla Araplar sadece Osmanlı Türk elitine nazaran daha az gelişmiş olmakla kalmıyorlar, aynı zamanda insanlığın tarihsel yürüyüşünde en aşağı kesimi teşkil ediyorlardı. Kısacası, Batı modernitesine karşı Oryantalist Osmanlı idaresi kendi Doğusu'nu yaratmıştı.

Makdisi'ye göre Osmanlı Oryantalizmi, Batı Oryantalizmi'ne benzer şekilde, Arap, Ermeni, Kürt, Bulgar vs. gibi Türk olmayan unsurlar üzerindeki Osmanlı yönetimini meşrulaştıran bir işlev gördü. Böylelikle, daha az gelişmiş insanları reforme etme ve yönetme kuralına dayalı *medenileştirici misyonu* sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda Türk olmayan unsurlar üzerindeki emperyal idaresini tahkim etti. Yazarın kelimeleri ile ifade etmek gerekirse, “mekansal entegrasyon, zamansal ayrışma ile meşrulaştırıldı ve güçlendirildi.” Osmanlı Oryantalizmi ile Batı Oryantalizmi arasındaki paralelliği kuvvetlendirmek amacıyla Makdisi sık sık post-kolonyal söylemin geliştirdiği kavramsal sembollere başvurur: *Oryantalizm, Doğulu ben, modernöncesi, az-gelişmiş, henüz-Osmanlı-olamamış, modernleşmiş ve özerkleşmiş, medeniyetsel ve zamansal söylem, zaman farkı, Osmanlı insanının yükü, medenileşmiş ve medenileştirici Osmanlılar, medenileştirme misyonu* vs. Batı Oryantalizmi ile *Osmanlı Oryantalizmi* arasında güçlü bir paralellik kurmakta bir sakınca görmeyen Makdisi, açıkça ifade etmese de, kullandığı bu sembolik dil ve metaforlarla 19. yüzyılda Osmanlı'nın Türkiye haricindeki coğrafyalar, özellikle de Arapça konuşulan topraklar üzerinde, İngilizlerin ve Fransızların Avrupa'nın dışındaki bölgelerde kurduğuna benzer bir koloni imparatorluğu kurduğunu ima etmektedir. Bu bağlamda Makdisi, Osmanlı memurlarının Doğulu insanlara, yani Araplara karşı tutumunu, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında kendilerini Korelilere ve Çinlilere nazaran daha üstün gören Japonlara benzetir. Ne var ki Makdisi, Japonlar'ın kendileri ile ötekileştirdikleri Çinliler ve Koreliler arasındaki derin kültürel ve tarihî farkı ya bilmemekte ya da görmezden gelmektedir. Zira gerek Batı Oryantalizmi'nde olsun gerekse Japon Oryantalizmi'nde olsun aslanan husus ötekileştirenler ile ötekileştirilenler arasındaki medeniyet farklılığıdır. Ancak böyle bir medeniyet farkı algılaması, değer yüklü bir zaman farklılaşmasına, dolayısıyla da ontolojik bir farklılaşmaya dönüşebilir. Japonların ve Batılıların aksine, mezkur coğrafyadaki dört beş asırlık Osmanlı tecrübesi ne tarihsel olarak ne de medeniyetsel olarak böyle bir oryantalist bakışı doğurabilecek zemin üretmiştir. Aslına bakılırsa mantıklı bir akıl yürütme Makdisi'nin iddiasının tam tersi bir sonuç verir. Zira Osmanlı'nın “Doğulu insanlar” üzerindeki hakimiyeti dört asırdan daha fazla sürmüştür. Dolayısıyla eğer bu insanlar “Osmanlılara” (bu “Osmanlılar”ın kim olduğunu Makdisi bir türlü tanımlamaz) nazaran “geri kalmış” iseler bunun tek sorumlusu yine “Osmanlılar”dır. Arapların “geri kalmışlığı” tamamen kendi kabahatleri iken, “Osmanlılar” nasıl olur da kendilerinin Araplara nazaran daha üstün olduğunu ileri sürebilirler?

Dahası, Makdisi'nin böyle bir kurguyu sadece 19. yüzyıl ile sınırlan-dırmayıp daha önceki yüzyıllara da teşmil ettiğine dair makalede ipuç-larına rastlanır. Klasik yapıyı analiz ettiği bölümde, mesela, Makdisi Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi boyunca sosyal kompartı-manlaşmanın (ayrışmanın) esas itibari ile *din* ve *etnisite* temelli oldu-ğunu vurgular: “Osmanlı olmak, İslamî metaforları tekele almak ve sultan ile teba arasına emperyal bir mesafe ve fark koymaktır. Bu fark dinî, etnik ve mekansal ayrışmalarda tezahür eder. Dolayısıyla, bu far-kın muhafaza edilmesi çok-dinli ve çok-ırklı Osmanlı imparatorluk kimliğinin vazgeçilmez yönünü teşkil eder.” Benzer şekilde Makdisi, “din ve etnisitenin Osmanlı sistemindeki farklılaşmanın esas kriterleri” olduğunun altını çizer. Bu argümanı örneklendirmek için de bir 17. yüzyıl kaynağı olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'si*'nden dinî bir sapmaya ve onun Osmanlı idaresi tarafından bastırılmasına dair bir pa-saj iktibas eder. İlginçtir ki, bu pasaj klasik Osmanlı döneminde sosyal farklılaşmanın dinî temelli olduğunu gösterirken, özellikle devlet nez-dinde etnik bilince dayalı bir ayrışma olduğuna dair herhangi bir ipu-cu vermez. Nitekim, modern ulus bilincinin tohumu sayılabilecek bir etnik bilinç entelektüel çevrelerde 19. yüzyılın son çeyreğine ve devlet nezdinde de Jön Türk dönemine (1908/1913-1918) kadar ortaya çıkmış değildir. Abdülhamit döneminde eğitim ve idari iletişimde Türkçe'nin yaygın olarak kullanılmaya başladığı doğrudur. Ne var ki, Kemal Karpat'ın da ifade ettiği gibi, bu ulusal bir bilinç doğurmaktan ziyade, etkinliği artırmak amacına matuftur. Kaldı ki, II. Abdülha-mit'in Pan-İslamizmi göz önüne alındığında böyle bir şeyi akıldan ge-çirmek bile tuhaf olur. Durum bu kadar açıkken, Makdisi neden etni-sitenin Osmanlı'nın klasik döneminde bile sosyal farklılaşmada belirleyici olduğunu vurgulama ihtiyacı hissetmektedir? Makalenin tümü göz önüne alındığında, başta da belirttiğimiz gibi bu durum ancak bir me-todolojik yanlış ile açıklanabilir: *geçiciliğin sabitlenmesi*. Öyle görü-nüyor ki, Makdisi Osmanlı tarihini modern ulus-devlet yapısı perspek-tifinden yeniden yazmaya teşebbüs ediyor.

Bu zihniyet Makdisi'nin makale boyunca verdiği örneklere de içkin-dir. Mesela Makdisi, 1860'ta Osman Hamdi Bey'in Sidon ve Baal-bek'te yaptığı arkeolojik çalışmalardan bahseder. Olayı uzun bir biçim-de tartıştıktan ve kendince Osmanlı Oryantalizmi'ni “ispatlayacak” detayları ortaya koyduktan sonra, Sidon ve Baalbek'te bulunan antika eserlerin “esas sahiplerine” bırakılmaktansa İstanbul'daki İmparator-luk Müzesi'ne getirilmesini bir ‘hırsızlık’ olarak niteler. Makdisi'ye gö-re “Osmanlılar”ın yaptıkları ile Batılı kolonyalistlerin yaptıkları arasın-

da bir fark yoktur. Zira onun nazarında İstanbul metropol ülkenin merkezi iken, bulunan antika eserler o zaman kolonyal bir idare altında bulunan çevrenin malıdır. Ne var ki, yukarıda da ifade edildiği gibi, böyle bir yaklaşım ancak modern ulus-devlet paradigması bağlamında anlamlı olabilir. Makdisi'nin yaptığı anakronizm şu örnekle daha iyi anlaşılacaktır. Düşünün ki, Amerika'nın Texas eyaletinde bir dinazor kalıntısı bulunmuş olsun. Sonra da bu dinazor kemikleri Washington D.C.'deki Amerikan Tabiat Tarihi Müzesi'ne getirilsin. Aradan zaman geçsin ve Amerika Birleşik Devletleri dağılsın. Bu meyanda Texas eyaleti de bağımsızlığına kavuşsun. Washington D.C. de ABD'nin en büyük varisinin elinde kalsın. Sonra da Texaslı tarihçiler çıksınlar ve desinler ki “Amerikalı kolonyalistler bizi sömürdüler, bize ait olan dinazor kemiklerini çaldılar ve Washington'a götürdüler.” Kanaatimizce bu muhayyel Texaslı tarihçiler iddialarında ne kadar mantıklı ve makul iseler Makdisi'nin iddiası da o kadar mantıklı ve makuldür.

Meşhur *Oryantalizm* kitabında Edward W. Said Oryantalizm'i şöyle tarif eder: “Oryantalizm, ‘Doğu (*Orient*)’ ile ‘Batı (*Occident*)’ arasında kurulan ontolojik ve epistemolojik farka dayalı bir düşünce yoludur.” Said'e göre Oryantalizm bir kurum olarak “Doğu ile uğraşma”nın bir ürünü ve aracı olarak temayüz etmiştir. Diğer bir deyişle, “Oryantalizm bir Batılı tahakküm etme, yeniden yapılandırma ve Doğu üzerinde otorite kurma yöntemidir.” Ussama Makdisi'nin, seçici bir şekilde, Said'in bu tarifinin kolonyal dönemdeki siyasî sonuçlarını aksettiren ikinci kısmını aldığı anlaşılıyor. Ne var ki, bu ikinci kısmın önemine rağmen, Oryantalizm'in omurgasını bu tarifi birinci kısmı teşkil eder. Yani, Oryantalizm ‘biz’ ve ‘ötekiler’ arasında inşa edilen “ontolojik ve epistemolojik” farktır. Hal böyleyken, Makdisi'nin iddiasının aksine, Osmanlı eliti ile ‘Doğulu’ insanlar arasında böyle bir ontolojik ve epistemolojik farklılaşma inşa edilebilecek hiçbir tarihî, kültürel, ırkî ve coğrafi zemin yoktur. Oryantalizmin fonksiyonel yönünü özünden, diğer bir deyişle metafiziğinden ayırıştırarak Makdisi, pragmatik amaçları uğruna, Oryantalizmi dar bir siyasî projeye indirgemıştır.

Aydınlanma paradigmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik ve entelektüel çevrelerine nüfuzu ile merkez-çevre diyalektiğinin yeni bir forma dönüştüğü doğrudur. Ne var ki, bu karşıtlık hiçbir surette Makdisi'nin iddia ettiği şekilde tezahür etmemiştir. Aydınlanmış elit münhasıran Türk ve Müslüman değildi. Nitekim, kolayca yanlışlanacağını bildiği için Makdisi makalesinde oryantalist Osmanlıları

hiçbir biçimde tarif etmeye yanaşmaz. Kaldı ki, bu elitin ötekileştirdiği kesimler ne sadece Doğululardı ne de Türk olmayan unsurlardı. (Daha geç bir döneme ait olsa da, Yakup Kadri'nin *Yaban* romanı ya da tek parti dönemindeki Köy Enstitüleri projesi bu yönde ilk akla gelen örnekler.) Bu aydınlanmış elitin ötekileri bazen kendi aileleri, bazen komşuları, bazen hocaları idi ki, bu insanlar taşrada olduğu kadar “metropolün merkezi” olan İstanbul’da da yaşıyorlardı. Dolayısıyla, Batı Oryantalizmi’nde olduğu gibi, Osmanlı örneğinde mekansal bir mesafenin zamansal bir mesafeye tahvil olduğunu iddia etmek yanlıştır. Dahası, bu “aydınlanmış elit” ile onların ‘ötekileri’ arasında, ontolojik ve epistemolojik bir farklılaşmaya varacak tarihî ve kültürel ayrışma da söz konusu değildi.

Sonuç itibarıyla, Osmanlı eliti ile Osmanlı toplumu arasındaki ilişki kesinlikle kolonyal bir ilişki değildi. Makdisi, Osmanlı Oryantalizmi’nin Osmanlı idaresinin Doğulu insanlar, özellikle de Araplar üzerindeki tahakkümünü meşrulaştırdığını iddia eder. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Makdisi’ye göre, Osmanlı seçkinleri kendilerini Doğu ile Batı arasında bir yere koyarlar. Bu şemada insanlığın tarihî yürüyüşünde Batı en ileride, Osmanlı eliti onların gerisinde ve Doğulu Araplar da en arkada bulunurlar. Eğer Makdisi’nin iddia ettiği gibi Osmanlılar Araplar üzerindeki hakimiyetlerini böyle bir Oryantalist söyleme başvurarak meşrulaştırmış olsalardı, Batılıların Osmanlılar ve Araplar üzerindeki tahakkümleri Osmanlılar nezdinde en meşru yönetim olurdu. Öyle ya, eğer ‘medeniyet’ skalasındaki pozisyonu bir toplumun diğerleri üzerindeki tahakkümünü meşrulaştırıyor olsaydı, en medeni ve ileri olan Batılıların Osmanlılar üzerindeki tahakkümü en meşru idare olmaz mıydı? ‘Doğu’ üzerindeki tahakkümlerini böyle bir söylemle meşrulaştıran ‘Osmanlılar’, Batı’nın kendi üzerlerindeki tahakkümünü aynı mantıkla kabul etmek zorunda kalmazlar mıydı? Böyle bir akıl yürütme zorunlu olarak Batı’nın Osmanlı üzerindeki baskısını meşrulaştıracağı için, Osmanlı idaresinin Arap toprakları üzerindeki yönetiminin bu söyleme başvurularak meşrulaştırılmış olması mümkün değildir. Dolayısıyla Makdisi’nin *Osmanlı Oryantalizmi* iddiası sadece bir kuruntudur.

Makdisi’nin anakronizminin kaynağı, öyle anlaşılıyor ki, Makdisi’nin kendi bilgisi ile Oryantalist olmakla itham ettiği Osmanlı seçkinlerinin bilgisi arasındaki farkı bilinçli olarak ya da olmayarak ihmal etmesidir. Başka bir ifade ile, Makdisi’nin Oryantalist olmakla suçladığı Osmanlı elitinin gerçek anlamda Oryantalist olabilmeleri için Osmanlı’nın akıbetinin nasıl olacağını bilmeleri icap ediyordu. Osmanlı İmparatorlu-

ğu'nun 1918'de dağıldığını ve Osmanlı'yı teşkil eden neredeyse bütün etnik grupların modern ulusalcı paradigma gereğince kendi ulus devletlerini kurduklarını bilen Makdisi, 19. yüzyılın sonuna hatta 20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı yönetici elitinin Osmanlı'nın bu şekilde parçalanacağını bilmediğini ve beklemediğini göz önüne almıyor. Osmanlı toplumunun dağıldığını bilen ve dolayısıyla da Osmanlı toplumunun etnik bilince sahip farklı unsurlardan müteşekkil olduğunu düşünen Makdisi'nin aksine, Osmanlı yönetici elitinin önemli bir kısmının zihninde Osmanlı toplumu büyük ölçüde din temelli bir ayrışmaya dayalı emperyal bir topluluktur. Belki burada Osmanlı seçkinlerinin Osmanlı'nın dağılacağına dair güçlü bir beklenti içerisinde oldukları iddia edilebilir. Ne var ki, bu defa da yüz binlerce insanın hayatına mal olan savaşları açıklamak mümkün olmaz.

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için bir kaos ve yıkım dönemiydi. Bu dönemde benimsenen politikalar pek çok şekilde tanımlanabilir. Ne var ki, bu dönemde yürütülen politikalardan hiçbirini 'Oryantalizm' olarak nitelendirmek mümkün değildir.

